

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2020 (Ekim/October)

**Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımasının Tarihî Kökenine
Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği**
*An Investigation on the Historical Origin of the Reflections of Relations among the Ver-
ses to the Tafsirs: The Case of Tafsir Muqâtil*

Ersin KABAKCI

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Hitit University, Faculty of Divinity,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Çorum, Turkey
ersinkabakci@hitit.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0913-8087>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 03/07/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 24/08/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2020

Atıf / Citation: Kabakcı, Ersin. “Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yan-
sımalarının Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği”. *Tefsir Araştır-
maları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 420-442.
<https://doi.org/10.31121/tader.763761>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Âyetlerin Mushaf tertibinin “tevkîfi” oluşu, yalnızca tilavette dikkate alınan bir konu olarak kalmamış, ardışık âyetler arasında anlam ilişkisi bulunduğu kanaatini de güçlendirmiştir. Bu nedenle tefsir literatüründe âyetler arası münasebet meselesine bazı müfessirler son derece önem vermişlerdir. Önde gelen klasik ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında ve bazı çağdaş çalışmalarda, hicrî 6. yüzyıla kadar tefsirlerde bu meseleyi de hesaba katan okumaların başlamadığını söyleyen yahut da bunu ima eden bilgiler mevcuttur. Oysa çok daha erken dönemlerden itibaren teşekkül etmeye başlayan ve Mushaf tertibini esas alan tefsirler dikkatli incelendiğinde, bunlar arasında da âyetler arası münasebeti göz önünde bulunduran yorumlara tanık olunmaktadır. Örneğin, günümüze ulaşan en eski tam tefsir olan *Tefsîru Mukâtil*'e göz atıldığında bu husus net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Mukâtil, tefsirinde münasebet kaygısını açıkça beyân eden “tenâsüb”, “tenâsuk”, “ittisâl” gibi terimlere başvurmasa da Zemahşerî ve Râzî tefsirlerinde görülen bazı âyetler arası irtibatlandırmaların onun eserinde de mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Bu tespit, âyetler arası münasebet meselesinin tefsirlere yansımalarının tarihine ilişkin sorgulamanın daha erken dönemlerden başlatılmasını gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Erken Dönem, Âyetler Arası Münâsebet, Mukâtil b. Süleyman, Tefsîru Mukâtil.

Abstract

That the order of the verses has “divine origin” was not only taken into consideration just in the recitation but it also strengthened the opinion that there should be meaning-relations among the successive verses as well. For this reason, some mufassirs has given extreme importance to the issue of relations among verses in the tafsir literature. Prominent classical sources of ‘ulûm al-Qur’ân and some contemporary works in this field say or imply that the appearance of this subject in the tafsir works did not occur before the 6th century hijrî. However, when the tafsirs with Mushaf order which started to form from much earlier times are carefully examined, it is witnessed that there are also points among them that take the relations among verses into account. In this context, when looking at the oldest tafsir work that has survived to the present day, which include all the verses, readings taking into account the relations among verses are encountered. Although Muqâtil does not refer to terms such as “tânâsub”, “tanâsuq”, “ittisâl” which explicitly expresses his concern in relation among the verses in his tafsir, it is noteworthy that some of the connections among the verses in the tafsirs of Zamakhsharî and Râzî are present in Muqâtil’s work as well. This evidence makes it necessary to start the interrogation regarding the history of the reflection of the relations among verses to tafsir from earlier periods.

Keywords: Tafsir, Early Period, Relations among the Verses, Muqâtil ibn Sulayman, Tafsîru Muqâtil.

Giriş

Bir metni oluşturan cümleler, paragraflar ve bölümler arasında “münasebet” bulunduğunu gösteren emareler nelerdir? “Bütüncül” vasfını kazanabilmesi için metin akışı, zorunlu olarak doğrusal (giriş-gelişme-sonuç) bir seyir mi takip etmelidir yoksa metin bütünlüğünü kurmanın daha farklı yolları da bulunabilir mi? Yazılı ve sözlü metinler için evrensel bir bütünlük telakkisi söz konusu mudur? Siyak-sibak ilişkisi dışında mesela birtakım “metin dışı” veriler de metnin bütüncül okunuşuna katkı sunabilir mi? Bir Kur’ân tefsirinde ardışık âyetler arası ilişkinin dikkate alındığının işaretleri nelerdir? Sayısı artırılabilir bu soruların -sonuncusu hariç- esasen edebiyat alanını daha çok ilgilendiren bir bağlamı haiz olduğunu fark etmek zor değildir. Zira burada mevzubahis olan, “metin”dir ve metnin kurgusuna ilişkin yöneltilen her soru, öncelikle edebiyat disiplininin konusu olarak görülür. Ne var ki, edebiyatta “metin” denildiğinde zaten belirli bir bağlama, bütünlüğe sahip bir yapı kast edildiği için, edebî metinlerde cümleler arasında bir irtibat bulunup bulunmadığı başat bir mesele olarak gündeme gelmemektedir. Ancak kutsal metinler için aynı

durum söz konusu değildir. Örneğin tarihsel süreç içinde Kur'ân sûrelerinin “bütünlüğünü” ya da ardışık âyetler arasındaki ilişkiyi tespit etmeye matuf kayda değer bir literatür oluşmuştur.¹ Hatta yalnızca tefsir literatüründe değil Batı akademiyasında da özellikle son yarım asırdır Kur'ân'ın edebî yapısını ve âyetler arası münasebeti tespit etmeye yönelik akademik çalışmaların yadsınamaz bir yekûn tuttuğunu belirtmeliyiz.² Biz bu çalışmamızda ardışık âyetler arasındaki münasebet meselesinin tefsir literatüründeki yansımalarına yönelik tarihsel bir inceleme yapmayı amaçlıyoruz.

20 yılı aşkın süreç sonunda bugünkü hâlini alan ve farklı zamanlarda nâzil olan çeşitli konuları ihtiva eden Kur'ân'ın, kronolojik olarak düzenlenmediği, tematik açıdan da âyetler arası insicamın tespitinin her zaman kolay olmadığı bir yapıyı ihtiva ettiği söylenebilir. Bununla birlikte Mushaf'ın metin yapısının/âyetlerin Mushaf tertibinin, Müslümanlar açısından “ilahi” bir bağlama sahip olduğu vurgulanmalıdır. 114 sûrenin Mushaf tertibinin içtihadî mi yoksa tevkîfî mi olduğu konusunda tam bir konsensüs bulunmasa da âyetlerin tertibinin tevkîfî (ilahi temelli) olduğu icmaen kabul görmüştür. Bu nedenle âyetlerin Mushaf tertibi, yalnızca tilavette dikkate alınan bir husus olmanın ötesine geçmiş, bazı müfessirlerin anlama ve yorumlama faaliyetlerinde de bağlayıcı bir unsur olarak kendini göstermiştir.

Âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğu yönündeki icmanın temelinde, konu bağlamında nakledilen rivâyetlerin etkili olduğu bilinmektedir. Nâzil olan âyetlere ilişkin Hz. Peygamber'in “bunu şu sûrenin şurasına koyun”³ şeklinde talimatlar verdiği yönündeki rivâyetler, söz konusu kabulün oluşmasında önemli rolü haizdir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in her yıl Ramazan ayında o zamana kadar nâzil olan âyetleri “tevkîfî tertip” üzere Cebrail'e arz ettiği, vefatından önceki yıl ise bu faaliyeti iki kez gerçekleştirdiği yönündeki haberler de söz konusu icmanın pekişmesinde rol oynamıştır. Müteakip süreçte bu durum, ulûmü'l-Kur'ân'ın alt dallarından olan tenasübü'l-Kur'ân ya da münâsebâtü'l-âyet-i ve's-süver ilmine yol verdiği gibi tefsir faaliyetini etkileyen önemli unsurlar arasında yerini almıştır. Bu temelde bazı âlimler, Mushaf tertibi itibariyle âyetler arasında mükemmel bir anlam uyumu bulunduğunu iddia etmişler ve Kur'ân'ın mu'cizliğinin âyetler arasındaki anlam uyumunda da kendini gösterdiğini düşünmüşlerdir. Mesela Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), âyetlerdeki inceliklerin ancak tertiplerinden hareketle fark edilebileceğini belirtmiştir.⁴ Daha yakın dönemden örnek vermek gerekirse Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'ye (ö.

¹ Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 34 vd.

² Bu konuya hasredilen müstakil bir çalışma için bk. Ersin Kabakçı, *Çağdaş Batı Literatüründe Kur'an Metnine Yaklaşımlar: Metin Bütünlüğü Arayışları* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020).

³ “ضَعُوهُ فِي مَكَانٍ كَذَا مِنْ سُورَةِ كَذَا”, Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (b.y., Matbaatü İsa el-Bâbî), 2/340.

⁴ Celaleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Lübnan: Dârü'l-Fikr, 2005), 2/452.

1367/1948) göre tek seferde nâzil olan sûreler ile daha geniş zaman diliminde ve farklı olaylarla ilgili münecemen nâzil olan âyetlerden müteşekkil sûreler arasında, âyetler arası münasebet bakımından hiçbir fark bulunmamaktadır.⁵ Ne var ki, âyetler arası münasebet konusunun, ulûmü'l-Kur'ân içinde bir "ilim" olarak yerini alması ve bu kapsamda esaslı bir literatürün teşekkül etmesi, meselenin iddia edilenden daha sofistike bir tarafının bulunduğunu da ortaya koymaktadır. Nitekim Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) münasebet ilminin zorluğundan dolayı pek çok müfessirin bu konuya mesafeli durduğunu⁶ ifade etmeleri de sözü geçen tespitimizi desteklemektedir. Bizce bu zorluğa rağmen âyetler arası münasebet meselesi, müfessirlerin zihinlerini ilk dönemlerden itibaren meşgul etmiş ve bu husus az ya da çok eserlere yansımıştır.

Önde gelen klasik ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarına göz atıldığında, âyetler arası münâsebet ilmine dair müstakil eserlerin 8-9. yüzyıldan itibaren kaleme alındığına ilişkin bilgiler yer almaktadır.⁷ Yine bu çalışmalarda söz konusu meselenin tefsir eserlerinde ne zaman somutlaştığına dair net bilgiler mevcut olmamakla birlikte İbn Ziyâd en-Nisâbü'rî'nin (ö. 324/963) münasebet ilmini düşünce planında ilk kez dillendiren kişi olduğu bilgisi paylaşılmaktadır.⁸ Müfessir Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) münasebet meselesine ilişkin bir telif yapmayı arzu ettiği ancak hal-kin tepkisiyle karşılaşması üzerine çalışmasını yarıda bırakarak ilmin akıbetini Allah'a havale ettiği aktarılmaktadır.⁹ Süyûtî, müfessirlerin bu meseleye zorluğu nedeniyle fazla giremediklerini belirten Râzî'ye atıf yapmakta ve onun bu konuya çok önem verdiğini belirtmektedir.¹⁰ İzzeddin İbn Abdüsselâm (ö.660/1262) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1345) gibi isimlerin münasebet ilmine mesafeli yaklaşımlarından söz edilmesi ise ayrıca not edilmeye değerdir. Mesela Abdüsselâm'a göre Kur'ân'ın yirmi küsur yılda muhtelif nedenlere bağlı olarak nâzil olan âyetlerden müteşekkil bir metin olması, onda âyetler arası münasebeti mümkün kılmamaktadır.¹¹

⁵ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 2/340.

⁶ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (b.y., Mektebetü Dârî't-Türâs), thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1/3; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/450.

⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/451.

⁸ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/452.

⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/452.

¹⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/451-452.

¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/ 36-37; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/ 452. Daha geç dönemlerde Ali eş-Şevkânî (ö. 1834) münasebet ilmiyle ilgilenmeyi dikkat çekici gerekçelerle reddetmektedir. Bk. Nureddin İtir, "Münasebet İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", çev. Eyüp Yaka, *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 222 vd. Şah Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) ise *el-Fenzü'l-kebir fî 'usûli't-tefsîr*'inde âyetler arasında sürekli bir anlam ilişkisi bulunmadığını belirtirken bunun nüzü'l ortamında ilk muhataplar açısından daha uygun bir üslup tercihi olduğu düşüncesini paylaşmaktadır. Dihlevî'ye göre, vahyin ilk muhatapları, günümüz müelliflerinin ortaya koydukları türden metin tertibinden bihaber oldukları için vahyin onların alışık olmadıkları bir tarzda tertip edilmesi beklenemezdi. Bk. Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *el-Fenzü'l-Kebîr fî 'usûli't-tefsîr*, (Dimeşk: Dârü'l-Gavsânî li'd-Dirâsâtü'l-Kur'ânî, 2008), 120.

Yukarıda bahsi geçen türden tarihî veriler, âyetler arası münasebet meselesinin tefsirlere yansımalarının hayli geç dönemlere rastlamış olması gerektiği kanaatini beslemiş görünmektedir.¹² Nitekim konuyu doktora tezi olarak çalışan¹³ ve ilgili DİA maddesini hazırlayan Mehmet Faik Yılmaz, Nisâbü'rî'nin kendi döneminde âyetler arası münasebet meselesini sözlü olarak gündeme taşımamasını bile “fevkalade” bir durum olarak nitelendirmektedir. Zira Yılmaz’a göre bu dönem, dirâyet tefsirleri bir yana, Taberî'nin *Câmi'ul-Beyân*'ının bile henüz telif edilmediği bir dönemde âyetler arası münasebetin gündeme taşındığını göstermektedir. Yılmaz'ın bu tespitleri, onun münasebet meselesini “dirâyet” tefsirinin bir konusu olarak görmesi ve dirâyet tefsirlerinin ise daha geç dönemlerde ortaya çıkmaya başladığı yönündeki genel kabule katılmasıyla ilişkilidir. Ona göre âyetler arası münasebet konusunun tefsir eserlerinde somutlaşmaya başladığı ilk eser, “dirâyet tefsirinin ilki sayılan”¹⁴ ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ıdır. Yılmaz, müfessirin Bakara sûresinin 6-25. âyetleri arasında irtibatlandırma yaparak âyetler arası münasebetin tefsirdeki ilk örneğini verdiğini düşünmektedir.¹⁵ Bu iddia, tefsir müellefatında 6. yüzyıldan önce âyetler arası münasebet meselesinin hemen hiç yer bulamadığı gibi bir izlenime neden olmaktadır. Kanaatimizce bahsi geçen dönemden öncesine ait tefsir müktesebatının münasebet ilmi perspektifinden bir okumaya tabi tutulmaması da söz konusu düşüncenin artık bir kabule dönüşmesi ile alakalıdır.

¹² Âyetler arası münasebetin tefsirlere ancak Zemahşerî ile yansımaya başladığı düşüncesini paylaşan çağdaş çalışmalar da mevcuttur. Mesela bk. Sakıp Yıldız, “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet”, *Diyanet Dergisi*, 21/1, (1985), 14; Sabri Demirci, “Kur’ân Âyetleri ve Sûreleri Arasındaki Tenâsub: Fahrüddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği”, *EKEV Akademi Dergisi*, 19/62 (2015), 150. Yeri gelmişken, “âyetler arası ardışık münasebet” meselesinin “Kur’ân’ın bütüncül okunuşu” meselesi ile karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmek isteriz. Bunların ilkinde âyetlerin Mushaf tertibine göre art arda irtibatlandırılarak okunuşu vurgulanırken, ikincisinde böyle bir zorunluluk yoktur. Söz gelimi, aynı konuyu ihtiva eden “farklı” sûrelerdeki âyetlerin bir arada okunuşu da “bütüncül” bir okumaya örnektir. Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri (ya da te’vili) şeklinde ifadesini bulan bu ikinci yaklaşımın tarihinin daha gerilere uzandığına, mesela Mâtürîdî'nin de böyle bir yaklaşıma sahip olduğuna değinen bir çalışma için bk. Ali Karataş, *İmâm Mâtürîdî: Kur’ân’ı Kur’ân’la Te’vil* (İstanbul: Yesevî Yayıncılık, 2014), 52.

¹³ Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995).

¹⁴ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 43. Yılmaz, tefsir tarihindeki “rivayet-dirâyet” ayrımı bağlamında meseleye yaklaştığı ve dirâyet tefsirlerini *el-Keşşâf* ile başlattığı için öncesine ait birikime bakma gereği duymamış görünmektedir. Hâl böyle olunca, onun *Tefsîru Mukâtil*'de ya da mesela Taberî'nin *Câmi'ul-beyân*'ında âyetler arası münasebetin izlerini araması beklenmemelidir. Oysa söz gelimi Zemahşerî'nin Bakara 2/6-7. âyetlerle önceki âyetler arasında yaptığı irtibatlandırmaların, Taberî tefsirinde de bulunduğunu ifade etmemiz gerekir. Taberî, Bakara 2/6-7. âyetlerde değinilen kâfirlerin Bedir Savaşı'nda yer alan müşrikler ya da Ehl-i Kitâb'dan inkârcı Yahudiler olabileceği yönündeki rivayetleri aktardıktan sonra bunların ikincisini tercih etmektedir. Bu tercihinin ise Taberî, önceki âyette (Bakara 2/5) Ehl-i Kitâb'ın iman edenlerinden bahsedildikten sonra burada da inkârcılarından bahsedilmesinin daha uygun olacağı şeklinde izah etmektedir. Krş. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haka'ika gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fi vücûbi't-te'vil*, (Riyâd: Mektebetü'l Ubeykân, 1998), 1/162; İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/260. Dolayısıyla Taberî'nin sebep-i nüzul rivayetleri arasındaki tercihinin bu örnekte âyetlerin tertibindeki uyum lehine kullandığını söylemek yanlış olmaz. Bahsi geçen örnek, Taberî tefsirinde âyetler arası münasebetin önemli bir yer tuttuğunu iddia ettiğimiz anlamına gelmemelidir. Ancak yeri geldikçe de ifade edeceğimiz üzere, meselenin tarihsel arka planına odaklanırken bunu yalnızca “dirâyet” başlığı altında değerlendirilen tefsirlerle sınırlı tutmamak gerektiğine dikkat çekmek istiyoruz.

¹⁵ Bk. Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 34-35.

İşbu makale, gerek klasik ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında gerekse Yılmaz'ın tespitlerinde âyetler arası münasebet meselesinin tefsir eserlerinde bize göre oldukça geç dönemlerden başlatılmasına bir itirazı ifade etmek için kaleme alınmıştır. Bu itiraz, günümüze ulaşan en eski tam tefsir olan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîru Mukâtili*' üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Makalenin varsayımı şudur: Âyetlerin tertibinin “tevkîfî” olması, Mushaf'ın teşekkülü ve akabinde Mushaf tertibinden hareketle tefsirlerin ortaya çıkmaya başlamasını müteakiben tefsirlere etki etmeye başlamış olmalıdır. Erken dönem müfessirleri açısından ilk ve en önemli âmil olmasa da yorum sürecinde bu inanç da etkisini göstermiş olmalı, dolayısıyla Zemahşerî öncesi dönemde de âyetler arası münasebetin dikkate alındığı okumalar mevcut olmalıdır. Bu itibarla, ilgili literatürün tarihî kökenine yönelik sorgulama, daha gerilerden başlatılmalıdır. İşte bu temel hipotezden hareketle çalışma, *Tefsîru Mukâtili*'de âyetler arası münasebetin izini sürmeyi ve böylece bu konunun tefsirlere yansımalarının tarihsel seyrini daha geriden izlemeyi salık veren bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Çalışma, *Tefsîru Mukâtili*'in tamamını kapsamamaktadır. Bunun yerine, yukarıda bahsi geçtiği üzere öncelikle Yılmaz tarafından *el-Keşşâf* tefsirinde âyetler arası münasebetin ilk örnekleri olarak sunulan Bakara sûresinin ilk âyetleri özelinde bir inceleme yapılmakta, mukayese zemini tesis etmek amacıyla Zemahşerî ve Râzî'nin ilgili âyetler arasındaki ilişkiye dair yorumları da tartışmaya dâhil edilmektedir. Sonrasında Mukâtil tefsirinde münasebet bağlamında dikkat çeken bazı âyetler ve sûreler ile mesele sınırlandırılacaktır: Bakara 2/28-29. âyetler, Âl-i İmrân 3/120-121. âyetler, Âl-i İmrân 3/161-164. âyetler, Meryem 19/87-88. âyetler ve Alak sûresi. Söz konusu âyetler ve sûreler seçilirken, literal olarak bakıldığında bir münasebet tesisi zor görünmesine rağmen Mukâtil'in münasebet kaygısıyla açıklanabileceğini düşündüğümüz izahları dikkate alınmış olup ilgili âyetler ve sûreler yine Zemahşerî ve Râzî tefsirleriyle mukayeseli bir okumaya tâbî tutulacaktır. Makale, bahsi geçen âyetlerden ve sûrelerden hareketle tefsirin çok erken dönemlerinden itibaren adı doğrudan doğruya münasebet konulmamış olsa bile münasebet temelli okumaların nüvelerine rastlandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bizim odaklandığımız husus yalnızca müfessirin (ilk sırada yer almasa da) âyetler arası irtibatlandırmalar noktasında sahip olduğunu varsaydığımız kaygısını açığa çıkarmaktır. Kanaatimizce bu kaygı, yaşadığı dönem dikkate alındığında müfessirin âyetler arası münasebet tesis etme çabasını “tenasüb”, “tenâsuk”, “ittisâl” gibi konuya ilişkin hususi bir terminoloji çerçevesinde gerçekleştirmesini zorunlu kılmaz. Zira bir ilmin belirli bir terminolojik çerçeve kazanmasının zamana ihtiyaç duyduğu, izahtan varestedir.

1. Bakara 2/1-27. Âyetler

Âyetler arası münasebet meselesinin tefsirlere yansımasının tarihine ilişkin Yılmaz'ın şu ifadelerini hatırlayarak başlamak yerinde olacaktır: “Âyetler ve sûreler arasında anlam ilişkilerinin bulunduğu yönündeki düşünce ilk defa Bağdat'ta İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî (ö. 324/936) tarafından ifade edilmiştir. Sonrasında bu yöndeki fikirler taraftar toplamaya ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile tefsirlerde görülmeye başlamıştır.”¹⁶ Yine konuya ilişkin kitap çalışmasında Yılmaz, münasebet konusunun tefsirdeki ilk yansımalarına örnek olarak *el-Keşşâf* tefsirinde Bakara sûresinin 2/6-27. âyetlerine işaret etmekte, Zemahşerî'nin burada âyetler arasındaki münasebeti zikreden ilk müfessir olduğunu ifade etmektedir. Yılmaz'a göre Zemahşerî, Bakara sûresinin 6. âyetinden başlayarak 27. âyete kadar hemen hemen her âyetin önceki âyetlerle münasebetini açıkça zikretmiştir.¹⁷ Araştırmacı, Bakara sûresinde sözü geçen âyetler dışında Zemahşerî'nin yalnızca 189 ve 214. âyetlerde münasebetten bahsettiğini vurgulamaktadır.¹⁸

Bizim itirazımız, âyetler arası münasebeti dikkate alan okumalara ilk örnek olarak Yılmaz'ın *el-Keşşâf*'a işaret etmesidir. Bu nedenle biz, âyetler arası münasebetin tefsirlere yansıma zamanı hususunda ortaya atılan iddiaya bir itiraz amacıyla bu makaleyi kaleme aldığımız için, meseleye Zemahşerî'nin Bakara 2/6-27. âyetler arasındaki irtibatlandırmalarını inceleyerek başlamak istiyoruz. Devamında Râzî'nin ilgili âyetler arasında tesis ettiği münasebete de göz atılması ve son olarak aynı âyetlerin birbiriyle ilişkisine dair Mukâtil tefsirinde karşılaştığımız noktaların paylaşılması planlanmaktadır. Böylece bahsi geçen üç müfessir özelinde ilgili âyetler arasındaki ilişkiye dair tespitler mukayeseli olarak ortaya konulacak, özellikle *Tefsîru Mukâtil*'de bu konunun ne kadar belirgin olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.¹⁹

Zemahşerî, Bakara 2/1-5. âyetlerin²⁰ temasını zikretmekte ve bu bölümü sonraki âyetlerle irtibatlandırmaktadır: İlk âyetlerde Allah'ın seçkin kullarına değinildiği için müteakip iki âyette²¹

¹⁶ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Haziran 2020).

¹⁷ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, 34-35. Yılmaz, Zemahşerî'nin Bakara 2/6. âyetten itibaren âyetler arası irtibatlandırmalar yaptığına değinse de müfessirin ilk beş âyeti de müteakip âyetlerle irtibatlandığı ilerde görülecektir. Bu yüzden biz bu bölümün analizine ilk 5 âyeti de dâhil ettik.

¹⁸ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, 35.

¹⁹ Bakara 2/1-27. âyetlerin meâlleri, ilk zikredildikleri yerde dipnotta paylaşılacaktır.

²⁰ “Elij, lâm, mîm (Bakara 2/1). Bu, kendisinde hiç şüpheli olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir (Bakara 2/2). Onlar, gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar (Bakara 2/3). Onlar, sana indirilene de senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar (Bakara 2/4). İşte onlar, Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır (Bakara 2/5).”

²¹ “Küf're saplananlara gelince, onları uyarırsan da uyarırsan da onlar için birdir, inanmazlar (Bakara 2/6). Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır (Bakara 2/7).”

(Bakara 2/6-7) de onların karşıtlarından bahsedilmektedir.²² Bakara 2/8. âyetin²³ ise münafıkları konu edinmeye başlaması üzerine burada üç tür insanın anlatıldığının altını çizen müfessire göre ilk beş âyette müminler, sonraki iki âyette kâfirler ve sekizinci âyetten itibaren de münafıklar be-timlenmektedir.²⁴ Münafıkları işlemeye devam eden Bakara 2/10-16. âyetlerin²⁵ Zemahşerî tara-fından bir bütün olarak ele alınması da dikkat çekici bir husus olarak zikredilebilir.²⁶ Zira bu tercih müfessirin ilgili âyetler arasında açık bir anlam ilişkisi bulunduğunu düşündüğünü ima etmektedir. Bakara 2/17-18. âyetlerin²⁷ tefsirinin hemen girişinde Zemahşerî, önceki âyetlerde münafıkların özelliklerinden bahsedildikten sonra bu âyetlerde de münafıkların durumunu anlatan bir mesel'e yer verildiğini söylemektedir.²⁸ Müfessir, 19-20. âyetlerin²⁹ de münafıkların durumunu daha belir-gin kılan ikinci bir meseli ihtiva ettiğini belirtmektedir.³⁰ Böylece söz konusu dört âyette zikredilen meseller, münafıkları örneklemesi itibariyle önceki âyetler ile ilişkilendirilmektedir. Bakara 2/21. âyetin³¹ "Ey insanlar!" hitabıyla başlamasından hareketle Zemahşerî bu âyeti önceki âyetler ile şöyle irtibatlandırmaktadır: Sırasıyla müminlerin, kâfirlerin ve münafıkların özelliklerinden bahse-den Allah, şimdi de bu üç grubun tamamına birden hitap etmektedir. Önceki âyetlerde kullanılan gâib sığasının burada muhatap sığasına dönüşmesini (iltifat) ise müfessir, dinleyiciler açısından

²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/162. Müfessirin ilk 20 âyette sırasıyla üç insan grubundan bahsedildiği yönündeki tespitleri, ilk beş âyeti de içine alan bir mahiyet arz etmektedir. Bu durumda münasebet ilminin ilk örneği olarak sunulan âyet aralığı da -ki biz buna katılmıyoruz- Bakara 2/6-27 değil, Bakara 2/1-27 şeklinde ifade edilmelidir. Bk. *Yıl-maz, Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet*, 34-35.

²³ "İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, "Allah'a ve ahiret gününe inandık" diyenler de vardır (Bakara 2/8)."

²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/170.

²⁵ Dokuzuncu âyet de dâhil ilgili âyetlerin meâlî şu şekildedir: "Bunlar, Allah'ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir (Bakara 2/9). Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır (Bakara 2/10). Bun-lara, "Yeryüzünde fesat çıkarmayın" denildiğinde, "Biz ancak islah edicileriz!" derler (Bakara 2/11). İyi bilin ki, onlar bozguncu-ların ta kendileridir. Fakat farkında değillerdir (Bakara 2/12). Onlara, "İnsanların inandıkları gibi siz de inanın" denildiğinde ise, "Biz de akılsızlar gibi iman mı edelim?" derler. İyi bilin ki, asıl akılsızlar kendileridir, fakat bilmezler (Bakara 2/13). İman edenlerle karşılaştıkları zaman, "İnandık" derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, "Şüphesiz, biz sizle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz" derler (Bakara 2/14). Gerçekte Allah onlarla alay eder (alaylarından do-layı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara müblet verir (Bakara 2/15). İşte onlar, hidâyete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir. Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır (Bakara 2/16)."

²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/179.

²⁷ "Onların durumu, (geceleyin) ateş yakan kimsenin durumuna benzer: Ateş tam çevresini aydınlattığı sırada Allah ışıklarını yok eder ve onları göremez bir şekilde karanlıklar içinde bırakıverir (Bakara 2/17). Onlar, sağdırlar, dilsizdirler, kördürler. Ar-tık (bakka) dönmezler (Bakara 2/18)."

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/190-191.

²⁹ "Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök güriültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Oysa Allah, kâfirleri çep-eçve kuşatmıştır (Bakara 2/19). Şimşek neredeyse gözlerini alıverecek. Önerini her aydınlatışında ışığında yürürler. Karanlık çö-künce dikilip kalırlar. Allah dileseydi, elbette onların işitme ve görme duyularını giderirdi. Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir (Bakara 2/20)."

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/198.

³¹ "Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah'a karşı gelmekten sakınamasınız. (Bakara 2/21)."

dikkat çekici bir sanat olarak vurgulamaktadır.³² Bakara 2/21. âyette insanlara hem kendilerini hem de kendilerinden öncekileri yaratan Allah'a kulluk etmeleri istendikten sonra, müteakip âyette³³ adeta bu kulluğun gerekçesi ortaya konulmaktadır: Allah, insanı yarattığı gibi kulları için yeri döşek, göğü bina yapmış, gökten su indirip onunla insanları rızıklandırmıştır. Dolayısıyla insanların böylesine lütufkâr (Bakara 2/22) bir Allah'a şirk koşmamaları (Bakara 2/22), yalnız ona kulluk etmeleri (Bakara 2/21) gerekir.³⁴ Böylece Allah Teâlâ vahdaniyetini kesin bir şekilde delillendirdikten sonra Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat edecek kanıtlar sunmakta ve inkârcılara benzer bir sûre getirmeleri konusunda meydan okumaktadır (Bakara 2/23).³⁵ Şâyet bir benzerini getiremezlerse -ki getiremeyeceklerdir- bu durumda inkârcıların iman ederek ateşten sakınmaları icap eder (Bakara 2/24).³⁶ Kur'an'da teşvik ve uyarının peşi sıra yapılması âdetine uygun olarak inkârcıların azapla uyarılmalarının akabinde iman edenler de cennetle müjdelenmektedir (Bakara 2/25).³⁷ Bakara 2/26-27. âyetlerin³⁸ ise Kur'an'da örümcek, sinek vb. basit yaratıklardan bahsedilmesini yadırgayan kâfirlere bir yanıt niteliğinde olduğu belirtilmekle birlikte önceki âyetlerle doğrudan bir irtibatlandırmaya rastlamıyoruz.³⁹

Râzî'nin ilgili âyetlerin münasebetine ilişkin dikkat çektiği hususlara da göz attıktan sonra Mukâtil tefsirine geçmek, mukayese açısını genişletecek olması bakımından önem arz etmektedir. Râzî, Bakara 2/6. âyetin tefsirinin girişinde bu âyetin ilk beş âyetle münasebetine ilişkin bir hususa değinmemekte, bazı dilsel tahlillerde bulunarak âyetin tefsirine girmektedir. Bakara 2/6-7. âyetler arasında ise ona göre şöyle bir ilişki mevcuttur: Altıncı âyette inkârcıların iman etmeyecekleri belirtildikten sonra yedinci âyette bunun gerekçesi ortaya konulmaktadır ki bu da Allah tarafından onların kalplerinin mühürlenmesidir.⁴⁰ Bakara 2/8. âyetin tefsirinin hemen girişinde, Zemah-

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/209-210.

³³ "O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın (Bakara 2/22)."

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/215.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/218. Bakara 2/23: "Eğer kululumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydi onun benzeri bir sure getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın ve bunu ispat edin."

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/223. Bakara 2/24: "Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o hâlde yakatı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır."

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/225-226. Bakara 2/25: "İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, "Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!" diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır."

³⁸ "Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre sapanlar ise, "Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?" derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fâsıkları saptırır (Bakara 2/26). Onlar, Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah'ın korunmasını emrettiği bağları (iman, akrabalık, beşerî ve ablâkî bütün ilişkileri) koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir. İşte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir (Bakara 2/27).

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/235-247.

⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1981), 2/54.

şerî'nin yaptığı gibi Râzî de ilk yirmi âyette üç insan grubundan (mümin-kâfir-münafık) sırasıyla bahsedildiğini söylemektedir.⁴¹ Bakara 2/9 ve 10. âyetlerde münafıkların kabahatleri anlatılmaktadır.⁴² Bakara 11-15. âyetler, münafıkların çirkinliklerini konu edinmektedir.⁴³ Râzî'nin söz konusu âyetler arasında yaptığı irtibatlandırma şu şekildedir: Bu âyetlerde münafıkların kabahatlerine dair dört hususa işaret edilmektedir. Bunların ilki Bakara 2/9-10, ikincisi Bakara 2/11-12, üçüncüsü Bakara 2/13 ve dördüncüsü de Bakara 2/14-15. âyetlerde ifadesini bulmaktadır.⁴⁴ Bakara 2/16. âyet de münafıklardan bahsetmeye devam etmesine rağmen Râzî bu âyetin öncesiyle irtibatına dair bir değerlendirmede bulunmamaktadır.⁴⁵ Bakara 2/17-18 ve Bakara 2/19-20. âyetlerde zikredilen iki mesel ise Râzî'ye göre münafıkların durumunu daha iyi açıklamaya matuftur.⁴⁶ Böylece Râzî'nin de söz konusu meselleri Zemahşerî ile aynı tematik bağlamda ilişkilendirdiği görülmektedir. “Ey insanlar!” hitabıyla başlayan Bakara 2/21. âyete ilişkin Râzî, Zemahşerî'ye benzer bir irtibatlandırma yapmaktadır. Önceki âyetlerde müminler, kâfirler ve münafıklardan sırasıyla bahsedildikten sonra burada bütün insanlığa hitap edilmektedir. Râzî ayrıca bu âyette üçüncü şahıstan (onlar) ikinci şahsa (siz) geçiş şeklinde gerçekleşen iltifât sanatındaki inceliğe dair de düşüncelerini paylaşmaktadır.⁴⁷ Bakara 2/22. âyetin önceki âyetle irtibatı ise ona göre şudur: İnsanın Allah'a kulluk etmesi için onun varlığının bilinmesi gerekir ve bu nedenle 22. âyette onun varlığının delillerine değinilmektedir.⁴⁸ Allah, varlığının delillerinden bahsettikten sonra nübüvvetle ilgili hususları zikretmiştir (Bakara 2/23-24).⁴⁹ Tevhid ve nübüvvetten sonra ahirete ilişkin açıklamalara yer verilmekte, inkârcının cezalandırılacağı, inananın ise ödüllendirileceği haber verilmektedir (Bakara 2/24-25).⁵⁰ Râzî'ye göre önceki âyetlerde Kur'ân'ın mucize olduğu belirtilince, kâfirlerin Kur'ân'ın bir mucize olamayacağına delil sadedinde ileri sürdükleri argümanlara Bakara 2/26-27. âyetlerle yanıt verilmektedir. Buna göre, Kur'ân'da arı, sinek, örümcek, karınca gibi basit varlıklardan bahsedilmesinin, fasih bir kelâmda bile bulunmaması gerekirken mucize olduğu iddia edilen bir kitapta da bulunamayacağı şeklindeki inkârcıların ithamlarına yanıt verilmektedir. Râzî'ye göre şâyet bu varlıklar, bir hikmete binaen örnekleniyorsa, bu durum Kur'ân'ın mu'ciz bir kelâm

⁴¹ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/64.

⁴² Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/69. Râzî'nin bu iki âyetin (9-10) öncesiyle ilişkisine dair hususi bir atf yamadığının altı çizilmelidir.

⁴³ Râzî, iki âyetin (11-12) öncesiyle ilişkisine dair hususi bir atf yapmazken, 13. âyeti 12 ile ilişkilendirmektedir. Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/72, 74.

⁴⁴ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/69-76.

⁴⁵ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/79.

⁴⁶ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/80.

⁴⁷ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/90-91.

⁴⁸ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/106-107.

⁴⁹ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/125-126.

⁵⁰ Râzî, *Mefââtihu'l-gayb*, 2/134.

oluşuna hâlel getirmez.⁵¹ Ancak bu izahatı yaparken müfessirin önceki âyetlere münasebet bağlamında doğrudan bir atfının söz konusu olmadığı vurgulanmalıdır.⁵²

Zemahşerî ve Râzî'nin söz konusu âyetlerin irtibatına dair değerlendirmelerini paylaştıktan sonra şimdi de Mukâtil b. Süleyman'ın ilgili âyetlerin ilişkisine dair söylediklerine göz atıp, adı geçen üç farklı tefsirdeki yorumların mukayeseli bir analizini yapmaya gayret edeceğiz. Bakara 2/1-27. âyetlerin tefsirinde Mukâtil'in dikkat çekici irtibatlandırmalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

“Kur’ân, muttakiler için yol göstericidir (Bakara 2/2). Sonraki âyet, muttakilerin (muha-cirûn) özelliklerinden bahsetmektedir: Onlar gayba iman ederler, namazı kılıp infakta bulunurlar (Bakara 2/3). Bir de hem kendilerine hem de kendilerinden önce indirilene iman edenler (ensar) vardır (Bakara 2/4). İşte hem ensar hem de muhacir arasından iman etmiş olanlardan (Bakara 2/3-4) bahsettikten sonra Allah, tamamına birden hitap etmekte (ثمَّ جَمَعَهُمْ جَمِيعًا فَقَالَ)⁵³ ve onların doğru yol üzere olup kurtuluşa ereceklerini beyan etmektedir (Bakara 2/5).⁵⁴ Sonraki iki âyet (Bakara 2/6-7), uyarının bir sonuç vermeyeceği (Bakara 2/6) zira Allah tarafından kalplerinin mühürlendiği (Bakara 2/7) Mekkeli Arap müşrikleri hakkında nâzil olmuştur. Bakara 2/8-20. âyetler ise Tevrat ehlinde olan münafıklar hakkındadır.⁵⁵ Mukâtil, Bakara 2/6. âyetin tefsirine geçmeden önce, “Ey insanlar” hitabı ile başlayan Bakara 2/21. âyete kadar uzanan içerik hakkında bilgi vermektedir. Buna göre ilk yirmi âyet önce muhacir ve ensarı (3-5), sonra Arap müşriklerini (6-7), sonra da Tevrat ehli Yahudilerden münafıkları (8-20) konu edinmektedir.⁵⁶ Bize göre Mukâtil, ilk 20 âyet arasında belirli bir insicam bulunduğunu düşünmüş ve bu nedenle bahsi geçen vurguyu yapma gereği duymuş olmalıdır. Nitekim hatırlanacağı üzere, aynı vurgu Zemahşerî ve Râzî tefsirlerinde de mevcuttur.

Mukâtil, âyetlerin hitap ettiği inanç gruplarının ardı sıra geldiği yönündeki vurgusuna ilâve bazı irtibatlandırmalar da yapmaktadır. Mesela Bakara 2/8-20. âyetlerin konusunun münafıklar olduğunu ifade ettikten sonra müfessir, Bakara 2/8-16. âyetleri tefsir etmekte, akabinde Bakara

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/144.

⁵² Her ne kadar Râzî bu âyetlerin nüzul sebebinin Bakara 2/17. âyetle ilişkilendirildiği bir rivâyet aktarsa da o bunu münasebet kaygısı ile değil yalnızca nüzul sebepleri bilgisi kapsamında paylaşmaktadır. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/144. Kaldı ki, âyetler arası münasebet bağlamında bakıldığında söz konusu âyetlerin Bakara 2/17. âyetten ziyade kendilerinden hemen önce gelenlerle ilişkisine dair bir şeyler söylenmesi beklenmektedir. Kur'an'da sinekten, örümekten vs. bahseden mesellerle neyin kast edildiği şeklindeki inkârçaların sorularına bu âyetlerle yanıt verildiği belirtile de söz konusu âyetlerin Bakara süresinin önceki âyetlerinde değil başka sûrelerde geçtiğinin altı çizilmelidir. Örneğin bk. Hac 22/73, Ankebût 29/41.

⁵³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, (Kahire: Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1979), 1/84.

⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/83-84.

⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/88.

⁵⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/88.

2/17. âyette gelen mesel'e ise şöyle başlamaktadır: “ثم ضَرَبَ اللهُ لِلْمُنَافِقِينَ مَثَلًا”.⁵⁷ Dikkat edilirse, Zemahşerî ve Râzî'nin bu âyette geçen mesel ile münafıklardan bahseden önceki âyetler arasında tesis ettiği irtibat, burada Mukâtil tarafından da açık bir şekilde yapılmaktadır. Bu bağlamda Mukâtil'in zaman zaman ثم gibi bağlaçlar aracılığıyla âyetler arası münasebeti gözettiği de not edilebilir. Örneğin Bakara 2/15. âyetin tefsirinden bir sonraki âyete geçerken o şöyle demektedir: “ثم نعتهم فقال”.⁵⁸ Bakara 2/19-20. âyetlerde münafıklara dair getirilen ikinci bir meseli ise Mukâtil, aynı şekilde konusu münafıklar olan önceki âyetlerle birlikte okumaktadır: “ثم ضَرَبَ اللهُ لِلْمُنَافِقِينَ مَثَلًا”.⁵⁹ Müteakip âyetlerde ise müfessirin mesela Bakara 2/21-22. âyet arasında şu şekilde ilişki tesis ettiği gözlenmektedir: 21. âyette Allah insanlardan yalnızca kendisine kulluk etmelerini istemektedir. 22. âyette ise insanlara bahşedilen nimetlere vurgu yapılmaktadır. Mukâtil'e göre Allah'ın insanlara nimetlerinden bahsetmesi (22), yalnızca ona kulluk etmelerinin (21) bir gerekçesi olarak sunulmaktadır.⁶⁰ “Eğer kulumuza indirdiğimiz hakkında şüphe içinde iseniz...” şeklinde başlayan Bakara 2/23. âyet ile öncesi arasında Mukâtil bir irtibat kurmamaktadır.⁶¹ Bununla birlikte Bakara 2/23-24. âyetlerde Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr edenlerin yakıtı insanlar ve taşlar olan azapla tehdit edilmelerinin akabinde Bakara 2/25. âyette iman edip sâlih amel işleyenlerin müjdenmesine dair müfessir bir irtibatlandırma yapmaktadır. Ona göre 24. âyette zikredilen azabın şiddeti karşısında müminler korkuya kapılmışlar, Allah da onların bu azabın dışında olduklarını beyan etmek amacıyla 25. âyeti indirmiştir.⁶² Bakara 2/26 ve 27. âyetlerde verilen mesel ise Mukâtil'e göre Kur'ân'ın mucize oluşunu inkâr edenlere karşı çıkmak için zikredilmiştir.⁶³

Mukâtil, Zemahşerî ve Râzî'nin ilgili âyetler arasında kurmaya çalıştıkları münasebetin mukayeseli analizini maddeler hâlinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a. Üç müfessir de ilk 20 âyette üç inanç grubundan (mümin-kâfir-münafık) sırasıyla bahsedildiğini vurgulamaktadırlar.
- b. Müfessirler ilk 20 âyet arasında yalnızca sözü edilen üç inanç grubuna değinildiği şeklinde genel bir ilişkilendirmenin ötesinde, âyetler arasında daha spesifik irtibatlandırmalar da yapmaktadırlar. Ancak bu tespit, her bir âyetin ardışık olarak önceki ve sonraki ile ilişkisine dair mutlaka izahat yapıldığı anlamına gelmemelidir. Söz gelimi Râzî, âyetlerin ardışık olarak irtibatlandı-

⁵⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/91.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/91.

⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/92.

⁶⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/93.

⁶¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/93-94.

⁶² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/94.

⁶³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/94-95. Ayrıca bk. 52. dipnot.

rılması noktasında diğer iki müfessirden çok daha titiz davranmasına rağmen onun örneğin 6 ve 16. âyetlerin önceki âyetlerle ilişkisine dair ya da Zemahşerî'nin 9. âyetin öncesiyle irtibatına dair bir açıklama yapmadığı görülmektedir.⁶⁴

c. 21. âyetteki “Ey İnsanlar!” hitabını Zemahşerî ve Râzî, önceki âyetlerde farklı inanç gruplarından bahsedildikten sonra burada tüm insanlığa hitap edildiği şeklinde bir izah getirerek ilgili âyeti öncesiyle ilişkilendirirken, Mukâtil bu tür bir irtibatlandırma yapmamaktadır.

d. 21-22. âyetler arasında üç müfessir de ilişki kurmaktadır. Zemahşerî ve Mukâtil'e göre, 21. âyette yalnızca Allah'a kulluk edilmesi emredildikten sonra 22. âyette Allah'ın nimetlerine değinilmek suretiyle sadece Allah'a kulluk edilmesi emrinin gerekçesi ortaya konulmaktadır. Râzî ise, 22. âyetin içeriğini Allah'ın nimetleri değil de Allah'ın varlığının delilleri bağlamında değerlendirilmekte ve bu delillerden hareketle yalnız Allah'a kulluğun gerekli olduğu mesajının bir sonraki âyette verildiğini düşünmektedir.

e. Zemahşerî ve Râzî tefsirlerinde 23. âyetin önceki âyet ya da âyetlerle bir irtibatlandırması mevcutken, Mukâtil'de bulunmamaktadır.

f. 23-24-25. âyetler arasında üç müfessirin de benzer irtibatlandırmalar yaptığı ortaya çıkmaktadır. Zemahşerî'ye göre inkârcıların cezalandırılacağı; inananların ise nimetlendirileceği müjdesi, bir üslûp tarzı olarak Kur'ân'da ardı sıra gelmektedir. Râzî, tevhid (21-22) ve nübüvvetten (23-24) sonra ahiretten (24-25) bahsedildiğini vurgulamak suretiyle âyetler arasında bir irtibatlandırma yapmaktadır. Mukâtil ise inkârcıların karşılaşacağı azaptan (23-24) sonra müminlerin içlerini rahatlatmak amacıyla hemen akabinde 25. âyetin geldiğini belirtmektedir.

g. 26-27. âyetlerin önceki âyetlerle ilişkisine dair üç müfessir de bu âyetlerde verilen mesel'in, Kur'ân'ın mucize oluşunu inkâr edenlere karşı çıkmak üzere zikredildiğini⁶⁵ belirtse de önceki âyetlerde bu konuyu doğrudan işleyen bir âyet mevcut değildir ve üstelik bir önceki âyet müminlerden bahsetmektedir. Sözü geçen yorumu belki 23. âyette vahyi inkâr edenlere bir yanıt sadedinde anlayabiliriz ancak bu durumda mesele bütünüyle hallolmamaktadır. Birincisi, 23. âyette inkârcıların vahyi inkâr nedenlerine dair herhangi bir ifade yer almamaktadır. İkincisi, böyle bir irtibatlandırmada 26. âyetteki meselin 25. âyette müminlerden bahsedilmesinden sonra gelmesinin anlaşılması zorlaşmaktadır. Bu durumda 23-24. âyette inkârcılara, 25. âyette de müminlere ardı sıra değinilmesinin, Kur'ân'ın üslûbu olması nedeniyle yadırganmaması gerektiği yönündeki tespitler hatırlanabilir. Ancak bu açıklama, kabul edilebilir olmakla birlikte “âyetler arası münasebet” konusunun “her bir âyet arasında ardışık irtibatlandırmalar” şeklinde değil de zaman zaman “kendi

⁶⁴ Râzî, *Meftâhu'l-gayb*, 2/39; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/174.

⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/94-95; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/235-236; Râzî, *Meftâhu'l-gayb*, 2/143-144.

içinde bütünlük arz eden âyet grupları arasında münasebet” şeklinde daha geniş bir anlamı ifade edebileceği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Böylece müfessirlerin âyetleri belirli konular çerçevesinde gruplandırmalarının, ilgili gruplardaki her bir âyeti diğeri ile ilişkilendirmek gibi bir zorunluluğu gerektirmediği ve daha geniş ve esnek bir münasebet tesisine imkân verdiği sonucuna varılabilir. Söz gelimi Zemahşerî'nin münafıklardan bahseden 11-16. âyetleri bütün olarak ele alması bu bağlamda kayda değerdir. Nitekim müfessir, ilgili âyetleri bütün olarak verdikten sonra bunlar arasında ayrıca ardışık irtibatlandırmalar yapmamakta, bunun yerine pek çok dilsel ve kelâmî izahatta bulunmaktadır.⁶⁶

h. Âyetler arası münasebeti Zemahşerî لَمَا⁶⁷ ۛم⁶⁸ ل⁶⁹ gibi bağlaç veya edatlarla, Râzî ise “taalluk” (تعلق)⁷⁰, “ittisâl” (اتصال)⁷¹, nazm⁷² (نظم) gibi kavramlarla tesis etmektedir. Mukâtil'in de daha ziyade âyetleri ۛم، ف، اِذَا gibi bağlaç ya da edatlarla⁷³ ilişkilendirdiği ifade edilebilir. Bu tespit, çok erken dönemlerden itibaren âyetler arası münasebet kaygısının tefsirlere yansımaya başlamasına rağmen bu faaliyetin henüz hususi bir terminoloji çerçevesinde gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. Bizce âyetler arası münasebet meselesinin geç dönemlerden itibaren tefsirlerde görülmeye başladığı yanılmasına neden olan en önemli hususlardan birisi de budur. Müfessirlerin münasebet kaygısını açıkça ortaya koyan kavramlar eşliğinde bir okuma yapmamaları, sonraki dönemlerde onların meseleye bu zaviyeden bakmadıkları algısına yol açma hususunda etkili olmuş görünmektedir. Oysa âyetler arası irtibatlandırmalar yapan bir müfessirin zorunlu olarak “bu âyetin öncesi ile irtibatı şudur” şeklinde ifadelere yer vermesi zorunlu değildir ve bu husus Mukâtil örneğinde açığa çıkmaktadır. Hatta Zemahşerî tefsirinde bile söz konusu terminolojinin henüz istihdam edilmeye başlamadığına dikkat çekmek isteriz. Dolayısıyla biz, bahsi geçen türden ifadeler yahut terimler eşliğinde âyetler arası münasebet kurma çabasının, söz konusu meselenin kendine has terimler çerçevesinde ele alınmaya başladığının ve müfessir tarafından daha ön planda tutulduğunun bir göstergesi olarak görülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Diğer yandan Râzî kadar ön planda ve terminolojik bir çerçevede olmasa da basit edat ya da bağlaçlar yoluyla da bir müfessirin âyetler arasındaki ilişkiye gönderme yapabileceği gerçeği, Mukâtil ve Zemahşerî tefsirleri örneğinde belirginlik kazanmaktadır.

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/179-190.

⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/162, 190.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/198.

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/198.

⁷⁰ Mesela bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/38.

⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/20.

⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/79.

⁷³ Mesela bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/93-94.

Görüldüğü üzere, âyetler arası münasebet konusunun tefsirlere Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*⁷⁴ ile yansımaya başladığı iddiası, *Tefsîru Mukâtil*'de Bakara 2/1-27. âyetler arasında yapılan irtibatlandırılmalar dâhilinde düşünüldüğünde kabul edilebilir görünmemektedir. Söz konusu âyetler arasında Zemahşerî ve Râzî tarafından yapılan irtibatlandırmaların büyük ölçüde Mukâtil tefsirinde de mevcut olması, bunun önemli bir kanıtı niteliğindedir. Biz, Mukâtil tefsirinde âyetler arası münasebet meselesinin yalnızca yukarıda incelenen âyetler ile sınırlı olmadığını ortaya koymak için, örnekleri artırarak tartışmayı devam ettirmeyi düşünüyoruz. Bunu da yine *el-Keşşâf* ve *Mefâtîhu'l-gayb* ile mukayeseli olarak yapmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2. Bakara 2/28-29

“Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz (Bakara 2/28). O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir (Bakara 2/29).”

Zemahşerî, söz konusu iki âyeti bir arada ele almakta ve bu âyetlerin ne önceki âyetler ile ne de kendi aralarındaki irtibatına ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bunun yerine müfessirin uzun dilsel izahlara yer verdiği görülmektedir.⁷⁴ Râzî ise 28. âyeti müstakil olarak ele almakta, bu âyete kadar sırasıyla tevhid, nübüvvet ve meâd'ın konu edildiğini, bu âyetten başlayarak 40. âyete kadar Allah'ın nimetlerinden bahsedileceğini belirtmekte ve bu nimetleri dört başlıkta toplamaktadır.⁷⁵ 29. âyeti ise o, söz konusu nimetlerden ikincisi olarak ele almaktadır. 28. âyette Allah'ın insanı yaratmasına vurgu yapıldıktan sonra müteakiben insanın istifadesine sunulan yer ve göğün konu edilmesini müfessir, güzel bir tertip örneği olarak sunmaktadır: “مَا أَحْسَنَ مَا رَعَى اللهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى هَذَا التَّرْتِيبُ”⁷⁶. Mukâtil'e gelince onun da 28-29. âyetleri hem önceki âyetlerle hem de bu iki âyeti kendi arasında irtibatlandırdığına tanık olunmaktadır. Müfessir, tefsirinin genelinde dikkat ettiği üzere, önceki âyetleri kendi tarihsel bağlamları ile sıkı bir irtibat içinde okumaktadır. Bu nedenle önceki âyetlerin içeriğini Yahudilerle irtibatlandırmakta, mesela 27. âyeti tefsir ederken “sözlerinden dönenler”in Yahudiler olduğunu, onların “Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacaklarına” dair verdikleri sözü bozduklarını belirtmektedir. 28. âyette ise “Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?” sorusunun muhatabı ona göre yine Yahudiler olup bunun anlamı, “O'nun ortaksız olduğunu nasıl inkâr edersiniz?”dir. Dikkat edilirse Mukâtil, âyetlerin tarihsel bağlamından hareket etmekte ve bu yaklaşımı onun âyetler arası irtibatlandırmalar yapmak hususunda da elini güçlendirmektedir. Nitekim o, 29. âyeti de öncekilere benzer şekilde bağlamaktadır. Ona göre 28. âyette

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/247-251.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 2/163 vd.

⁷⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 2/168.

Allah'ın insanları öldürüp tekrar dirilteceği beyan edilince Yahudiler buna inandılar fakat müşrikler inkâr ettiler. Allah da yeniden yaratmanın kendisi için çok kolay olduğunu ortaya koymak için “semayı yedi gök şeklinde yaratması” (Bakara 2/29) gibi insanın yaratılışından daha büyük bir delil getirmektedir.⁷⁷ Böylece Mukâtil, âyetlerin tarihsel bağlamı ile metin-içi bağlamını birlikte tesis ettiği güzel bir örnek ortaya koymaktadır.

3. Âl-i İmrân 3/120-121

“Sizce bir iyilik dokunursa, bu onları üzer. Başımıza bir kötülük gelse, ona sevinirler. Eğer siz sabırlı olur, Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız, onların hileleri size hiçbir zarar vermez. Çünkü Allah onların işlediklerini kuşatmıştır. (Âl-i İmrân 3/120). Hani sen mü'minleri savaş mevzilerine yerleştirmek için, sabah erken aileden (evinden) ayrılmıştın. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir (Âl-i İmrân 3/121).”

Âl-i İmrân 3/120. âyet, konu itibariyle kendinden öncekilerle irtibatlıdır zira önceki âyetlerde Yahudilerin sırdaş edinilmemesi gerektiği, onların müminleri sever gibi görünmekle birlikte esasen onlara kin besledikleri belirtilmektedir. 120. âyette de yine bu buğz ve kine bağlı olarak müminlere dokunacak olan bir iyiliğin onları kahredeceği ifade edilmektedir. 121 ve devamında ise konu, Yahudilerin özelliklerinden ayrılarak savaşa ilişkin anekdotlara geçmektedir. Bu durumda 121 ve devamındaki âyetler ile öncekiler arasında irtibat kurma hususu gündeme gelmektedir. Mukâtil, öncesiyle zaten ilişkili olan 120. âyeti, müteakip âyetlerle şu şekilde irtibatlandırmaktadır. Buna göre inananlara Bedir Savaşı'ndaki gibi bir zafer ve ganimet nasip olursa, Yahudilerin zoruna gider. Yine müminlere Uhud Savaşı'ndaki gibi bir yenilgi isabet ederse, onlar sevinirler. Mukâtil, 121. âyetin tefsirinde her ne kadar bahsi geçen savaşla ilgili (يَوْمَ الْأَحْزَابِ)⁷⁸ ifadesini kullanırsa da esasen aynı konunun devamı olan müteakip âyetleri Uhud ile ilişkilendirmektedir. Bizim özellikle dikkat çekmeye çalıştığımız husus, Mukâtil'in 121'den önceki âyetlerde değinilen Yahudilerin müminlere yönelik olumsuz duygu ve tavırlarının, 121. âyet ve devamında savaşı konu eden âyetlerle irtibatlandırılması gerçeğidir. Nitekim Yahudilerin Müslümanlara besledikleri buğzun (Âl-i İmrân 3/120'den önceki âyetler), savaşlarda (Âl-i İmrân 3/120'den sonraki âyetler) da Müslümanların kaybetmesini istemek şeklinde temayüz ettiğini kısa izahlarla ortaya koymak suretiyle Mukâtil, sûrenin 121 ve devamında savaştan bahseden âyetlerini öncekilerle irtibatlandırmış olmaktadır.⁷⁹

el-Keşşâf'ta 121. âyet ile önceki âyetler arasında herhangi bir irtibatlandırma yapılmadığı, bunun yerine ilgili âyette geçen olayın detaylarına ilişkin tarihsel verilerin paylaşıldığı ve sonrasında

⁷⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/95-96.

⁷⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/298.

⁷⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/298-299.

bazı dilsel tahlillerde bulunulduğu görülmektedir.⁸⁰ Râzî ise 120. âyette geçen “Eğer sabırlı olur, Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız” ifadesine atıf yaparak, sabredip takvalı davrandıklarında müminlere Allah’ın yardımının yetişeceğini, sabretmedikleri takdirde ise sünnetullahın tecelli edeceği örneğinin 121. âyette bahsi geçen Uhud savaşıyla örneklendiğini belirtmekte ve böylece 121 ve devamındaki âyetleri öncesiyle irtibatlandırmaktadır.⁸¹ Ancak biz, 118 ve 119. âyette Yahudilerin Müslümanlara yönelik kin ve buğzlarına değinen âyetlerden sonra 120. âyetteki kısa izahlarıyla Mukâtil’in hem siyak hem de sibak açısından daha esaslı bir irtibatlandırma yaptığı kanaatindeyiz. Râzî’nin ise siyak-sibak çerçevesinde bakıldığında yalnızca 120. âyetin bir kısmında geçen ifadeden hareketle müteakip âyetler arasında ilişki kurması, bizce Mukâtil’e nazaran daha sınırlı bir bağlamı ifade etmektedir.

4. Âl-i İmrân 3/161-165

“Hiçbir peygamberin emanete hıyanet etmesi düşünülemez. Kim hıyanet ederse, kıyamet günü, hıyanet ettiği şeyle birlikte gelir. Sonra da hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın herkese kazandığının karşılığı tastamam ödenir (Âl-i İmrân 3/161). Allah’ın rızasına uyan kimse, Allah’ın gazabına uğrayan ve varacağı yer cehennem olan kimse gibi midir? O, ne kötü varılacak yerdir! (Âl-i İmrân 3/162). Onlar (insanlar) Allah’ın katında derece derecedirler. Allah, onların yaptıklarını görmektedir (Âl-i İmrân 3/163). Andolsun, Allah, mü’minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler (Âl-i İmrân 3/164).” Onların (müşriklerin) başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet sizin başınıza geldiğinde, “Bu, nereden başımıza geldi?” dediniz, öyle mi? De ki: “O (musibet), kendinizdendir.” Şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakekıyla yeter (Âl-i İmrân 3/165).”

Sûrenin 160. ve daha önceki âyetleri, müminlerle müşrikler arasındaki savaşları konu edinmektedir. Nitekim 160. âyette bu bağlamda “Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur...” buyrulmaktadır. Bu durumda literal olarak bakıldığında 161. âyet ile önceki âyetler arasında irtibat tesisinde zorluk ortaya çıkmaktadır. Mukâtil, 161. âyete ilişkin esbâb-ı nüzûl bilgisi paylaşmakta ve âyetin öncesiyle irtibatını şu şekilde kurmaktadır: Hiçbir peygamberin emanete hıyanet etmesi düşünülemez yani, Hz. Peygamber’in Uhud’da ganimetin paylaşılması noktasında müminler arasında âdil davranmaması söz konusu olamaz. Mukâtil bu yorumunu âyetin sebep-i nüzulünden hareketle yapmaktadır. Zira bu âyet, okçular tepesini terk ederek Hz. Peygamber’in ganimet konusunda kendilerini ihmal edeceğini düşünen kimseler hakkında nâzil olmuştur.⁸² Böylece müfessir tarafından ilgili âyet, kendinden önceki savaş konu edinen âyetlerle ilişkili bir bağlama oturtulmaktadır.

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/618 vd.

⁸¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 8/223.

⁸² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/310.

Mukâtil, 162 ve 163. âyetler ile önceki âyetler arasında yine kısa açıklamalar yoluyla irtibat kurmaya devam etmektedir. Ona göre 162. âyette Allah'ın rızasına tabi olup da "hainlik etmeyen" kimsenin, "hainlik ederek" Allah'ın gazabını hak eden ve varacağı yer cehennem olan kimse gibi olmayacağı ifade edilmektedir. Müfessire göre "O ne kötü varılacak yerdir!" ifadesi ise, "hainlik edenlerin" varacağı yere atıf yapmaktadır (Âl-i İmrân 3/162). 163. âyet ise Mukâtil'e göre "hainlik etmeyenleri" konu edinmekte ve bu kimseler için Allah indinde derece derece lütuflar bulunduğunu haber vermektedir. Yani Allah, "kimin hainlik edip kimin etmediğini" hakkıyla bilmektedir (Âl-i İmrân 3/163).⁸³ Dikkat edilirse, "hıyanet" konusu yalnızca sûrenin 161. âyetinde işlenmesine ve müteakip iki âyette bu hususa bir gönderme bulunmamasına rağmen, Mukâtil aynı tematik bağlamı sonraki iki âyete de taşımakta ve bu da âyetler arası münasebete doğrudan katkı sağlamaktadır. Müfessirin bu yaklaşımını biz, onun ardışık âyetleri birbiriyle ilişkili okuma kaygısının bir sonucu olarak görüyoruz. Zira müfessir literal olarak bakıldığında bir irtibat bulunmayan âyetleri birbirinden bağımsız da ele alabilir, 161. âyeti nüzul sebebi çerçevesinde yorumlar, müteakip iki âyeti de ayrıca değerlendirebilirdi. Nitekim Zemahşerî'nin söz konusu âyetler arasında bir ilişkiye değinmemesi kayda değerdir.⁸⁴ Mefâtihu'l-gayb'a baktığımızda ise Râzî'ye göre 160. âyette cihada teşvik konu edildiği için 161. âyette de cihadla ilgili hükümler zikredilmiş olup bunlardan biri de emanete ihanet etmemek olarak belirlenmiştir. 161. âyetin sonunda herkese kazandığının karşılığının ödeneceği vad edildikten sonra 162 ve 163. âyetlerde bu meselenin detayı hakkında bilgi verilmiştir.

Şu hâlde, 162-163. âyetler süregelen savaşa ilişkin âyetlerle irtibatlandırıldığına; 165 ve devamındaki âyetler ise cihad konusunu işlemeye devam ettiğine göre, 164. âyetin pozisyonuna yönelik ne söylenmektedir? Bu konuda Mukâtil ve Zemahşerî tefsirlerinde herhangi bir yoruma rastlamıyoruz.⁸⁵ Râzî ise 164. âyeti öncesiyle irtibatlandırmaktadır. Ona göre bu âyet, 161. âyette Uhud'da Hz. Peygamber'in kendilerine ihanet edeceği ve ganimetler konusunda adil davranmayacağı endişesiyle mevzilerinden ayrılan gruba önemli bir hatırlatma niteliğindedir. Yani, burada Hz. Peygamber'in müminlere olan düşkünlüğü hatırlatılmakta, dolayısıyla zannettikleri şekilde onun bir ihanette bulunmasının söz konusu olamayacağı ima edilmektedir.⁸⁶

⁸³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/310-311.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/648-654.

⁸⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/311; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/648-653-654.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/79-80.

5. Meryem 19/87-88. Âyetler

Mukâtil'in zaman zaman âyetler arasında irtibat kurduğunu ve bu bağlamda onun gerek esbâb-ı nüzûl gerekse daha farklı tarihsel malzemeyi âyetler arası münasebete de katkı sağlayacak tarzda istihdam ettiğini ortaya koyan bir başka örnek de Meryem sûresinin 87-88. âyetleridir. Sûrede 87. âyetin öncesinde kâfirlerden bahsedilmekte, 86. âyette onların cehenneme atılacakları haber verilmektedir. 87 ve 88. âyetler ise şu şekilde devam etmektedir: “*Rahman’ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaata hakkına sahip olmayacaklardır* (Meryem 19/87). *Onlar, ‘Rahman bir çocuk edindi’ dediler* (Meryem 19/88).”

86. âyette kâfirlerin ahiretteki durumu tasvir edildikten sonra 87. âyette bu kişilere şefaata edilmeyeceğini ima eden ifadeler arasında irtibat tesis etmek güç değildir ki Mukâtil'in de bunu yaptığını görüyoruz.⁸⁷ Ancak asıl önemlisi, 87. âyete kadar uzanan âyetler ile devamında “Rahman’ın çocuk edindiği” iddiasında bulunan (Âl-i imrân 3/88) ve bu ithamı yapanların kınandığı âyetler arasında nasıl bir irtibat kurulacağıdır. Mukâtil'in bu irtibatlandırmayı, 87. âyetin tefsirinden itibaren başlattığına tanık oluyoruz. Şöyle ki, ona göre söz almış olanlardan başka ahirette şefaata hakkına sahip olamayacaklar içine “melekler” de girmektedir. 88. âyette “Rahman çocuk edindi” diyenler ise bununla “meleklerin” Allah’ın kızları olduğu ithamında bulunanlardır.⁸⁸ Bu durumda 87 ve devamı arasında Mukâtil'in şöyle bir irtibata gönderme yaptığı söylenebilir: 87. âyete kadar uzanan âyetlerde betimlenen inkârcı tiplere, kendilerine kıyamette şefaata edeceğine inandıkları “melekler” bile fayda vermeyecek; bilâkis inkârcıların “Rahman’ın (melekleri) çocuk edindiği” iddiaları onların azap görmesine yol açacaktır.

el-Keşşâf ve *Mefâtîhu'l-gayb*'a bakıldığında 88. âyeti öncesi ile ilişkilendirme hususunda Zemahşerî'de bir veriye rastlamıyoruz.⁸⁹ Râzî'ye göre ise Allah, önceki âyetlerde inkârcıların bazı iddialarını reddetmekte, bu âyette de yine onlar tarafından ortaya atılan “Rahmân çocuk edindi.” iftirasını geri çevirmektedir.⁹⁰

6. Alak Sûresi

Alak sûresi, Mukâtil'in âyetleri yalnızca sebep-i nüzul ve ilgili tarihsel verilerden hareketle tefsir etmenin ötesinde âyetler arası münasebeti dikkate aldığını gösteren önemli bir örnek durumdadır. Bilindiği üzere, sûrenin ilk beş âyetinin, Hz. Peygamber'e nâzil olan ilk vahiyler olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu itibarla söz konusu âyetler ile sonrası arasında bir irtibatın

⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/639.

⁸⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/639.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/56-57.

⁹⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/254.

bulunup bulunmadığı meselesi gündeme gelmektedir: “Hayır! İnsan mutlaka azgınlık eder!” (Alak 96/6) ile başlayan âyetlerde anlatılan insan tipinin (Alak 96/6-8), ilk vahiylerle münasebeti nedir? Keza yine bu âyetlerin, müteakip âyetlerde anlatılan “namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyen” (Alak 96/9 vd.) insanla ilişkisi var mıdır?

Zemahşerî'nin, 6 ve devamındaki âyetler ile ilk 5 âyet arasında bir irtibat kurma çabasında olmadığı görülmektedir. Bunun yerine müfessir, 6. âyetten itibaren konu edilen kişiye dair nüzûl bilgilerini paylaşmakta ve konu bağlamında birtakım dilsel izahlarda bulunmaktadır.⁹¹ Râzî'nin de ilk beş âyet ile müteakip âyetler arasındaki irtibata doğrudan dikkat çekmediğini söyleyebiliriz. Müfessir, altıncı âyetin hemen başında öncesiyle münasebetine ilişkin düşüncesini paylaşmak yerine “nüzûl sebebi”, kellâ hakkında”, “lâm ile te'kid” gibi farklı hususları zikrederken, uzun izahlar arasında satır aralarında bulabileceğimiz bazı irtibatlandırmalar yapmakla yetinmektedir. Söz gelimi, 6 ve devamındaki âyetlerin “nüzûl sebebi”ne ilişkin açıklamalarında Râzî, önceki âyetlerde Rabbinin insana ikramda bulunduğu (Alak 96/3) ancak buna rağmen insanoğlunun azgınlık yapmaya devam ettiği (Alak 96/6 vd.) şeklindeki açıklamalara yer vererek dolaylı bir ilişkilendirme denemesi yapmaktadır.⁹² Bunun dışında Râzî'nin, 6. âyetin öncesiyle irtibatına ilişkin hususen bir açıklamada bulunmadığı ifade edilebilir. Râzî'nin 6. âyetin tefsirinde *Tefsîru Mukâtil*'e de atıf yaptığını vurgulamamız gerekir. Ancak bu atıf, كَيْد edatının âyete kattığı anlama dair olup, birazdan değineceğimiz üzere, Mukâtil'in 6. âyeti öncesi ile ilişkilendirmesi bağlamında değildir.⁹³ Müteakip âyetlere gelince, Râzî'ye göre 8. âyette geçen “*Şüphesiz dönüş ancak Rabbinedir.*” ifadesi de insanın azgınlıkta ısrar etmesi durumunda ona yöneltilen bir tehdit olarak anlaşılabilir.⁹⁴ 9. âyetle başlayıp sûrenin sonuna kadar uzanan âyetlerde anlatılan olayın faili de 6-8. âyetlerde olduğu gibi Ebû Ce-hil'dir ve onun azgınlığının bir örneği, 9 ve devamındaki âyetlerde anlatılan olaylarda sunulmaktadır.⁹⁵ Özetle, Râzî'nin Alak 96/6 ve devamındaki âyetleri birbiriyle irtibatlı okurken bunların ilk beş âyetle ilişkisini doğrudan konu edinmediği ifade edilebilir.

Tefsîru Mukâtil'e göz attığımızda müfessirin Alak 96/6. âyetin tefsirinin hemen başında 5. âyet ile dikkat çekici bir irtibatlandırma yaptığına tanık olunmaktadır. Müfessir, 6. âyette tasvir edilen insan tipine ilişkin şöyle demektedir: “O, kendisine öğretsen bile öğrenmez” (لَا يُعَلِّمُ إِنْ عَلَّمْتَهُ).⁹⁶ Böylece Mukâtil, “O, insana bilmediğini öğretti” (Alak 96/5) âyeti ile müteakip âyet arasında

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/405-408.

⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/18.

⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/18.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/19.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/20.

⁹⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/762.

dikkat çekici bir ilişki tesis etmektedir. Yani, müfessir 6 ve devamındaki âyetlerde betimlenen insan tipinin, 5. âyette Allah'ın insana bilmediğini öğretmesi nimetinden mahrum olduğunu söylemektedir. Her ne kadar âyetleri nüzûl zamanlarına konumlandırma hususunu sürekli ön planda tutsa ve nitekim 6. âyette bahsedilen kişiye dair tarihsel veriler, nüzûl bilgileri⁹⁷ vs. paylaşılsa da söz konusu izahatın, onun âyetler arası münasebet meselesini de gündeminde tuttuğunu göstermesi bakımından son derece önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu tür doğrudan bir ilişkilendirmenin Zemahşerî ve Râzî tefsirlerinde bulunmadığının altını ise bir kez daha çizmek istiyoruz.

Mukâtil'in sûreyi bir bütün olarak okuma çabasının ilk beş ve devamındaki âyetlerle sınırlı kalmadığı ifade edilmelidir. Müfessir, *إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ* (Alak 96/8) âyetini hem *إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ* (Alak 96/3) hem de *كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَه لِنَسْفَعَا بِإِنَّا صِيَّةَ نَا صِيَّةَ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ* (Alak 96/15-16) ile şu şekilde ilişkilendirmektedir: Allah, “*Senin Rabbin en cömert olandır*” (Alak 96/3) buyurduktan sonra onu Kıyamet Günü ile korkutmuş (Alak 96/8), sonra da “*Hayır! Eğer vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden; o yalancı, günabkâr perçeminden yakalarız!*” (Alak 96/15-16) buyruğuyla tehdit etmiştir.⁹⁸

Böylece Mukatıl, 6. âyetten itibaren değinilen şahsın Ebu Cehil olduğunu söylemekte ve söz konusu âyetleri bütün olarak okumaktadır. 6. âyeti ise zaten ilk 5 ile irtibatlandırarak sûrenin âyetler arası insicamını tesis etmekte ve sûrenin bir bütün olarak okunuşunu temin etmiş olmaktadır. Yukarıda geçen örnek, yani, müfessirin bir sûre içindeki âyetleri ardışık olarak irtibatlandırmanın yanı sıra farklı âyetler arası göndermeler de yapması, onun sureyi daha geniş açılı bir perspektifle okuduğunu da gösteren bir örnek olarak ayrıca kaydedilebilir.

Sonuç

Bu çalışma, erken dönem tefsir geleneğinde rivâyet ağırlıklı eserler verilmiş olmasına rağmen, âyetlerin tertibinin “tevkîfî” oluşunun bazı müfessirleri en erken dönemde bile âyetler arası münasebet kurmaya yönelmiş olması gerektiği varsayımından yola çıkmıştır. Böylece makale, önde gelen klasik ulûmü'l-Kur'an kaynaklarında ve çağdaş dönem ilgili literatürde hicrî altıncı yüzyıl öncesinde âyetler arası münasebeti gözeten tefsir örneklerine neredeyse hiç rastlanılmadığı gibi bir algı oluşmasına yol açan açıklamalara bir itirazı ifade etmek için kaleme alınmıştır. Neticede elimize ulaşan en eski tam tefsir olan *Tefsîru Mukâtil*'de âyetler arası münasebet kaygısının tefsir faaliyetinde etkisini gösterdiğine ilişkin işaretlerin bulunduğu görülmüştür. Gerek Bakara 2/1-27. âyetler arasında *el-Keşşâf ve Mefâtîhu'l-gayb*'da kurulan irtibatların önemli bir kısmına *Tefsîru Mukâtil*'de de rastlanılması, gerekse müteakiben incelenen âyet gruplarında ya da sûrelerde zaman

⁹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/762.

⁹⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/762.

zaman Zemahşerî ve Râzî'nin bile dikkat çekmediği irtibatların tesisi, tezimizi doğrulayan bulgular arasında yer almıştır.

Tefsîru Mukâtil'de azımsanmayacak oranda sebab-i nüzul rivâyetleri bulunmasına rağmen, ilgili âyetlerin nüzul sebebi bağlamında müstakil olarak tefsir edilmek yerine, mevcut tertiplerinden hareketle siyak-sibak ilişkisinin de dikkate alındığı bir okumanın yapılması dikkat çekici bir tespit olarak ortaya çıkmıştır. Araştırmamız kapsamında incelenen âyetlerde Zemahşerî ve Râzî tefsirlerinde *Tefsîru Mukâtil*'e âyetler arası münasebet bağlamında bir atıf yapılmadığı görülmüştür. Ancak bu hususun, Mukâtil'in tefsirinde âyetler arası münasebete ilişkin bir veri bulunmamasından ziyade, söz konusu müfessirlerin *Tefsîru Mukâtil*'e âyetler arası münasebete ilişkin değil, daha çok sebab-i nüzul ya da birtakım dilsel izahlar için başvurularından kaynaklandığı fark edilmiştir.

Tefsîru Mukâtil örneğinde incelediğimiz âyetler arası münasebet konusu, önemli bir hususun altını çizmiştir: Bir müfessirin ardışık âyetler arasında irtibat kurduğunun tek göstergesi, onun açıktan “Bu âyetin önceki âyetle/âyetlerle ilişkisi şudur.” şeklinde ifadelere yer vermesi yahut da o konuya has bir terminolojiye başvurması değildir. Bir müfessir, Mukâtil örneğinde de görüldüğü üzere, basit bağlaçlar ya da edatlar yoluyla yahut da ardışık âyetler arasında yaptığı tematik ilişkilendirmeler ile de âyetler arasında pekâlâ münasebet kurabilmektedir.

Sözü geçen tespitlerden hareketle bu çalışma iki hususa özellikle dikkat çekmiştir. İlk olarak, bir müfessirin ardışık âyetler arasında münasebet kurduğunu gösteren emarelerin neler olduğu sorusu yeniden sorgulanmalıdır. Diğeri ise, ilk sorunun da dikkate alındığı bir zeminde, Râzî'ye kadar uzanan süreçte teşekkül eden tefsir literatürünün, “rivayet tefsirleri” de dâhil, âyetler arası münasebet perspektifinden bir okumaya tâbi tutulmasının bir gereklilik olduğudur.

Mukâtil tefsirinde karşılaşılan ardışık âyetler arası irtibatlandırmaların, bizim çalışmamız boyunca iddia ettiğimiz gibi müfessirin dirayeti değil de kendisine tevarüs eden tefsir birikiminin bir aktarımından ibaret olması mümkün müdür? Bu sorunun cevabı, erken dönem tefsir faaliyetlerine ilişkin daha derinlikli bir analiz ile ortaya çıkacaktır. Kaldı ki, sözü edilen sorunun yanıtı “evet” çıksa bile bu tespit, bizim tezimizi zayıflatan değil güçlendiren bir amil olacaktır. Zira bu, ardışık âyetler arası münasebetin tarihinin varsaydığımızdan daha da gerilere uzandığı anlamına gelecektir.

Kaynakça

- Demirci, Sabri. “Kur’ân Âyetleri ve Sûreleri Arasındaki Tenâsub: Fahrüddin Razi’nin Tefsiri Me-fatihu’l-Gayb Örneği”. *EKEV Akademi Dergisi* 19/62 (2015).
- ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Fevzû’l-Kebîr fî ‘usûli’t-tefsîr*. Dimeşk: Dâru’l-gavsânî li’l-dirâsâti’l-Kur’ânî, 2008.
- el-Belhî, Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil*. 4 Cilt. Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Kahire: Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, 1979.
- er-Râzî, Fahrüddin. *Mefâtîhu’l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
- es-Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru’l-Fikr, 2005.
- et-Taberî, İbn Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. 26 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- ez-Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gâvâmi’zi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-e-kâvîl fî vücûbi’t-te’vîl*. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü’l-Ubeykân, 1998.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burbân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. 4 Cilt. B.y. Mektebetü Dâri’t-Türâs. Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilü’l-İrfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî.
- İtır, Nureddin. “Münasebet İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”. Çev. Eyüp Yaka. *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006).
- Kabakçı, Ersin. *Çağdaş Batı Literatüründe Kur’an Metnine Yaklaşımlar: Metin Bütünlüğü Arayışları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Karataş, Ali. *İmâm Matürîdî: Kur’ân’ı Kur’ân’la Te’vîl*. İstanbul: Yesevî Yayıncılık, 2014.
- Yıldız, Sakıp. “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet”. *Diyanet Dergisi*, 21/1, 1985.
- Yılmaz, Mehmet Faik. “Münâsebâtü’l-âyât ve’s-süver”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Haziran 2020).
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.